

УДК 903.23 (477.51)

ДАВНЬОРУСЬКЕ КЕРАМІЧНЕ ВИРОБНИЦТВО ЧЕРНІГІВЩИНИ

Людмила ЯСНОВСЬКА (Чернігів)

У дослідженні на основі археологічних матеріалів з чернігівського та Новгород-Сіверського Полісся розглянуте давньоруське керамічне виробництво Чернігівщини.

Ключові слова: Київська Русь, кераміка, горн, ремесло, посуд.

В исследовании на основе археологических материалов из черниговского и Новгород-Северского Полесья рассмотрено древнерусское керамическое производство Черниговщины.

Ключевые слова: Киевская Русь, керамика, горн, ремесло, посуда.

The Old Russian ceramic production of the Chernigov region based on archaeological material from Chernigov and Novgorod-Seversky Polissya is studied.

Keywords: Kievan Rus, ceramic, horn, craft ware.

Відкриття кераміки вважається одним із важливих винаходів в історії людства. По-перше, людині вдалося вирішити проблеми свого побуту: зберігання харчових запасів, приготування та споживання їжі, використання керамічних виробів у різних галузях ремесла, а пізніше і в будівництві. По-друге, завдяки стійкості кераміки до впливу навколишнього середовища, археологи одержали найбільш масову категорію знахідок у вивченні історії первісного суспільства й середньовіччя. Кераміка – найбільш численний археологічний матеріал. Керамічні вироби серед усіх категорій артефактів зберігають традиційні форми, а зміна типів залежить від багатьох факторів, у тому числі і від зміни складу населення в даному регіоні, що приводить до появи нових гончарних традицій. Поява гончарного круга на землях слов'ян припадає на VIII – IX ст. Унаслідок суспільного поділу праці в IX ст. жіноче домашнє виробництво посуду витіснилося чоловічим гончарним ремеслом, яке набуло широкого розмаху в давньоруський час. На думку В.О. Петрашенко, уже на початку X ст. у центральних районах Середнього Подніпров'я побутувала виключно кружальна кераміка, тоді як на периферії повне витіснення ліпного посуду кружальним відбулося лише у другій половині X ст. [38, с. 130].

Незважаючи на те, що вивчення як самої кераміки, так і гончарного виробництва в цілому в різні епохи займає одне з головних місць в археологічній науці, все ж таки залишається чимало білих плям. Це пояснюється тим, що технологічні стадії процесу виготовлення керамічних виробів, крім кінцевого витвору гончарного виробництва (уламків посуду, цегли-плінфи та залишків горнів, печей для випалу), археологічно прослідкувати досить складно.

У даній статті буде розглянуто етапи вивчення керамічного матеріалу, що накопичується завдяки археологічним розкопкам на території Чернігівського та Новгород-Сіверського Полісся. На жаль, на території південної Чернігівщини – зона лісостепу, що відповідає історично складеній території Задесення, керамічних виробничих комплексів не виявлено.

Територія сучасної Чернігівщини входила до складу одного з могутніших князівств Київської Русі – Чернігово-Сіверського. На сьогоднішній день, ця територія археологічно найкраще вивчена порівняно з іншими регіонами України. За більш ніж столітню історію дослідження Північного Лівобережжя було зафіксовано різні види археологічних пам'яток: городища, селища,

поховальні комплекси та артефакти, серед яких найчисленнішими є керамічні вироби (посуд, світильники, іграшки, декоративні облицювальні плитки, цегла-плінфа та інш.).

В історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини. У першу чергу потрібно виділити етап початкового накопичення інформації (друга половина XVII – початок XX ст.) про поодинокі знахідки як фрагментів, так і цілих форм глиняного посуду головним чином під час досліджень курганних старожитностей.

Уперше про глиняні вироби за доби пізнього середньовіччя на Чернігово-Сіверщині згадав І. Галятовський у другій половині XVII ст., записавши в “Скарбнице потребной” (1676 р.) про знаходження під час реконструкції в Єлецькому монастирі Успенського собору XII ст. полив’яних плиток “глиняную синюю, зеленую и червоную, оловом поливаную, червоногранястою посадскою переплетаную” [13, с. 361].

З розвитком слав’яно-руської археології в другій половині XIX ст. розпочалися систематичні археологічні дослідження на Чернігівщині. Так, Д. Я. Самоквасов, крім розкопок городищ та курганних старожитностей, звернув увагу й на керамічний матеріал, що дозволяв визначити час та приналежність до археологічних комплексів середньовіччя. Особливу увагу він приділив так званій курганній кераміці – поховальним урнам, що дозволило датувати пам’ятки IX – X ст. Під час розкопок курганів Чернігова, Гущина, Форостовичів, Ларинівки, Седнева не завжди фіксувалися цілі форми, найчастіше це були уламки посуду. Під більшістю курганних насипів Д. Я. Самоквасову не вдалося знайти поховальні урни. Дослідник це пояснював тим, що розташовуючись біля доріг, вигонів, у полі, у межах міста, вони втратили свою первинну форму, вершини багатьох не мали дернового покриття, а на їхній поверхні були нерівності та ями, через які вода потрапляла в насип і руйнувала глиняні поховальні урни [46, с. 51]. І все ж таки, під час роботи Московського антропологічного з’їзду 1879 р. було продемонстровано кераміку з курганних некрополів Чернігівщини, що дозволило привернути увагу широкого кола науковців до старожитностей краю.

Дуже поважно ставився до керамічного матеріалу керуючий справами Чернігівської губернської вченої архівної комісії П.М. Добровольський. Звітуючи перед Імператорською археологічною комісією про дослідження в 1904 р. Табаївського некрополя літописного Оргоща, він піклувався про знайдені поховальні урни, які повинні були з’явитися на традиційній виставці на Катеринославському археологічному з’їзді 1905 р. П.М. Добровольський пояснив неможливість надіслати знахідки “в виду дальности пути и чрезвычайной ветхости и хрупкости предметов” [44, арк. 11 – 11 об.], а з’явилися вони в експозиції виставки XIV Всеросійського археологічного з’їзду в Чернігові (1908 р.). Тоді ж серед речей з урочища Коровече (Коровель) біля с. Шестовиця демонструвалися ще два горщика, також поховальні урни [27, с. 12, № 250 – 254]. Зрозуміло, що під час розкопок та розвідок дослідники знаходили значну кількість керамічного матеріалу, але в основному це були фрагменти посудин. Зазначимо, що керамічні вироби давньоруської доби розглядалися лише як датуючий та експозиційний матеріал.

Вперше із записів Ю.С. Виноградського стає відомо, що на території садиби Вербицьких-Антіох (сучасна вул. Антонова-Овсієнко), неподалік від озера Млиновища, у 1919 – 1920 рр. господарі “відкопали там частину фундаменту округлуватої форми та знаходили речі, з описання яких я не мав сумніву, що вони стосуються до періоду Київської Русі XII – XIII ст.” [36, арк. 7 – 9] На цей період про дослідження цегляного виробництва практично

нічого не було відомо. Перші плинфовипалювальні печі були зафіксовані та описані в 1891 та 1931 рр. біля Старої Рязані в с. Шатрище та в Смоленську. На жаль, уся наукова документація з цих розкопок повністю втрачена і не була оприлюднена. Тому, Ю.С. Виноградський інтерпретував їх як залишки якоїсь кам'яної споруди: башти, князівського терема, церкви. Відповідь на це могли б дати „розкопки наукові”, які були здійснені в 40-х рр. ХХ ст. В.А. Богусевич. На той час це спостереження-запис не могло бути інтерпретовано як виробничий комплекс.

Керамічні матеріали, головним чином поховальні урни, здобуті під час розкопок Шестовицького курганного могильника в 1925 – 1927 рр. П.І. Смолічевим були представлені в експозиції Чернігівського державного історичного музею в 30 – 40-х рр. ХХ ст. Під час перших бомбардувань Чернігова в серпні 1941 р. керамічні експонати музею було знищено.

З збільшенням кількості археологічних експедицій на території України в другій половині ХХ ст. накопичувалася і зростала інформація про розвиток гончарного виробництва в містах Південної Русі [40, с. 108 – 111], а завдяки фіксації графіті на стінках посуду головним чином амфорної тари та корчагах – про розвиток писемності [45; 39]. Крім того, М.П. Грязновим була розроблена техніка графічної реконструкції форм та розмірів глиняного посуду за фрагментами [20]. М.П. Кучера встановив хронологію давньоруського посуду, де показовим стають вінця горщиків [30].

Саме в 40 – 60-х рр. ХХ ст. зростає інтерес до старожитностей Чернігово-Сіверщини [57], що пов'язано з систематичними археологічними дослідженнями літописних міст. Це дозволяє виділити середину ХХ ст. в другий етап вивчення давньоруського керамічного виробництва на Чернігівщині коли розкопки проводилися не тільки археологічними експедиціями академічних Інститутів, але й експедиціями Чернігівського історичного музею, які вперше на території Лівобережної України зафіксували, крім керамічного матеріалу, сліди давньоруського цегельного виробництва та майстерні гончарів.

Одразу після визволення Чернігова розпочала працювати архітектурно-археологічна експедиція архітектора П.Д. Барановського по збереженню, дослідженню й відбудові перлини давньоруської архітектури П'ятницької церкви. Роботами 1943 – 1945 рр. вдалось не тільки зробити обміри та реконструкцію пам'ятки, а й зафіксувати будівельну кераміку. У руїнах церкви було знайдено амфору-голосник, яка знаходилася в парусі зводу, що підтверджувало використання для кутових голосників у чернігівських храмах ХІІ ст. амфор-корчаг з двома ручками [2, с. 19].

Уперше сліди плинфовипалювального виробництва на території Південної Русі було відкрито археологічною експедицією ІА АН УРСР 1951 р. під керівництвом В.А. Богусевича. На південній околиці чернігівського Подолу (вул. Південна, сучасна вул. Антонова-Овсієнка) І. М. Самойловський розкопав рештки плинфовипалювальної печі ХІ ст. Піч знаходилася на схилі надзапальної тераси та мала форму кола діаметром 4,65 м, устям звернена на схід в напрямку озера Млиновища. Довжина споруди разом із гирлом – 8,15 м. У середині конструкції зафіксовані залишки однієї поперечної стінки. На думку В.А. Богусевича, розвиток цього виду ремесла сприяв інтенсивному розвитку мурованого будівництва в Чернігові [8, с. 3 – 6].

Одночасно в складі експедиції працював загін Ермітажу під керівництвом Ю.М. Дмитрієва. Чернігівський археолог О.В. Шекун визнає, що тоді ж В. Білецьким була розкопана ще одна плинфовипалювальна піч на корінній терасі біля Єлецького монастиря (вул. Белінського, 18) [54, с. 68]. Проте аналіз

звіту та польового щоденника керівника робіт повністю спростовує цю тезу [21].

Крім того, експедиція В.А. Богусевича за весь час роботи (1947, 1951 – 1953 рр.) отримала чималу кількість керамічного матеріалу (50 % від всіх здобутих матеріалів). Серед кераміки можна відзначити фрагмент амфорної стінки з графіті “...ЛОТЬНИК”. В.М. Даниленко інтерпретував цей напис як частину слова “золотьник” [7, с. 10]. Відзначимо ще одну досить цікаву знахідку – фрагмент керамічної полив’яної писанки. Про розповсюдження техніки поливи вже на початку XII ст. свідчить фіксація в різних районах міста полив’яних різнокольорових плиток (територія дитинця та Третяка) [5; 6; 8].

На цьому ж етапі розпочинаються археологічні розкопки на території літописного Любеча. Вони засвідчили місцеве виготовлення керамічної продукції та дозволили визначити місця розташування гончарних майстерень. Так, дослідження Любецького городища (Замка) розпочато археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.К. Гончарова в 1948 р. Розвідкові розкопки виявили в центральній частині Замкової гори майстерню косторіза XI – XII ст. та зернові ями. Поблизу ями № 5, на глибині 0,8 м в невеликому заглибленні виявлено роздавлену землею корчагу, яку вдалося повністю реставрувати – висота 52 см, діаметр 52 см, діаметр горла 20 см, діаметр денця 19 см та товщина стін 1,3 см (Інв. № 380/74). На верхній частині корпусу нанесено різний орнамент з широких хвиль, що перетинаються між собою. На стінках корчаги, яка датується X ст., є два наліпних вушка [15, с. 134 – 138; 16, с. 8]. Сьогодні зал періоду Київської Русі Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського прикрашають дві корчаги, одна з розкопок В.К. Гончарова 1948 р., інша з розвідок співробітників Чернігівського історичного музею І.І. Єдомахи та М.А. Попудренко 1954 р. у Любечі [24].

Дослідження літописного Любеча протягом 1957 – 1960 рр. проводились Південно-Руською археологічною експедицією ІА АН СРСР під керівництвом Б. О. Рибаківа. Було отримано значну колекцію керамічного матеріалу, серед якого потрібно виділити поливну кераміку. Під час розкопок городища Мазепина гора (Замок) зафіксовано 400 фрагментів поливної кераміки, з яких реконструйовано 175 посудин різних форм та розмірів. Усі знахідки посуду були сконцентровані в центральній частині князівського двору, тому, на думку Т.І. Макарової, майстерня працювала на потребу князя. Серед форм Любецького поливного столового посуду виділяються горщики та миски зеленувато-жовтого кольору, та посуд для питва: глечики, келихи, чашки з орнаментами в техніці графіті. За складом глин посуд поділяється на сіроглиняний і білоглиняний, що, на думку Т.І. Макарової, свідчить про продукцію двох різних майстерень і, скоріш за все, двох поколінь майстрів. У 30-х рр. XII ст. майстерня, що виготовляла схожий з київським білоглиняний поливний посуд, припинила своє існування, а її місце зайняла нова, виготовляючи вже сіроглиняний. Дослідниця вважає, що поливна любецька кераміка належить до самостійної ремісничої школи і її новаторство полягає в пошуках нових форм, особливо келихів [33; 32, с. 11].

Плідними були результати досліджень археологічної експедиції Чернігівського історичного музею під керівництвом І. І. Єдомахи на території літописного Новгорода-Сіверського. Під час розвідки 1959 р. ним була придбана в місцевій жительки Т.М. Душиної округлобока грушевидної форми велика амфора (висота понад 50 см, діаметр – 30 см) [22, с. 5]. Згодом її було продемонстровано на виставці кераміки в 2003 р. у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського. На думку дослідника, ця посудина могла засвідчувати, що у 150 м західніше дитинця могла розташовуватися

медуша. Ще одна ціла амфора (висота 38 см) з відбитими ручками, на плечиках котрої до випалу була написана літера “И” (9 x 4 см), знайдена в 1962 р. у споруді, що належала до садиби багатого городянина або князівського двору середини XII ст., розташованого на території Заручав’я давнього Новгород-Сіверського [23, с. 13, 23]. Ці знахідки стали підтвердженням тісних контактів новгород-сіверських князів із півднем.

Крім того, І.І. Єдомаха вперше для території Чернігово-Сіверщини інтерпретував розкопану під час обстеження давньоруського городища, на місці Спаського Новгород-Сіверського монастиря, споруду як приміщення гончара, звернувши увагу на “...прослойки необоженной глины ..., скопление печины и прослойки золы, обломки кружальной керамики и керамики не бывшей в употреблении” [22, с. 7 – 8]. Як на його думку, це доказ існування місцевого виробництва, яке дозволяло виготовляти не тільки посуд, а й за потребою поливні та скляні витвори, а з часом і цеглу для будівництва культових споруд Новгород-Сіверського.

Значну колекцію фрагментів та цілих форм посуду було зібрано під час розкопок Шестовицького комплексу пам’яток експедиціями Я.В. Станкевич (1946 р.), І.І. Ляпушкіна (1947 р.) та найбільше Д.І. Бліфельда (1948, 1956 – 1958 рр.) [3 – 4; 31; 49 – 51]. Колекції кераміки, головним чином поховальні урни та їх фрагменти, що були здобуті експедиціями Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, були передані на збереження до фондів ІА АН УРСР.

На цьому етапі активно проводилися архітектурно-археологічні дослідження на території Чернігова та Новгород-Сіверського, під час яких було отримано нову інформацію про будівельну кераміку (плінфа різноманітної форми з клеймами та знаками, полив’яні плитки для долівки та інш.). Це потребує окремого аналізу здобутих матеріалів і в даній статті розглядатися не буде.

З 70-х рр. XX ст. активізувалися археологічні дослідження на території Чернігівської області. Особлива увага приділялася давньоруським пам’яткам. Успішному їх вивченню сприяла створена у 1979 р. постійно діюча Чернігівська археологічна експедиція. Крім того, активізувалась робота міської спелео-археологічної секції на чолі з Г.О. Кузнецовим, а після створення відділу археологічних досліджень печер (1987 р.) масовими стають археологічні дослідження Чернігівським архітектурно-історичним заповідником (В.Я. Руденок), що призвело до систематичних археологічних досліджень. Тому, 70 – 90-і рр. XX ст. можна впевнено виділити в третій етап у вивченні давньоруського керамічного виробництва на території Чернігівщини. Шляхом проведення розвідок та розкопок дослідникам вдалося визначити центри гончарного виробництва на Чернігівщині в давньоруську добу, фіксуючи залишки гончарних горнів та майстерень. Крім того, було підтверджено безперервність мурованого будівництва в Чернігові протягом XII – XIII ст.

Саме на цьому етапі дослідженнями в Чернігові вперше було зафіксовано сліди гончарного виробництва X ст. Восени 1983 р. біля підніжжя Катерининської гірки під час проведення будівельних робіт було зафіксовано яму для обпалу кераміки, в якій знайдено півтора десятка горшків. Науковими співробітниками відділу охорони та вивчення археологічних пам’яток Чернігівського історичного музею В.В. Простантиноюю та О.М. Веремейчик здійснена реставрація форм посуду X ст.

У 1984 р. під час обстеження заплави р. Десни, на березі озера Млиновища Г.О. Кузнецовим відкрито давньоруські цегляні споруди, які були досліджені О.В. Шекуном того ж року. З’ясовано, що цей великий плінфовипалювальний

комплекс складався з п'яти печей. Повністю було досліджено дві, які найкраще збереглися. Печі розташовувалися однією лінією на відстані двох метрів одна від одної. Це прямокутні в плані муровані споруди розмірами 4,8 x 4,6 м та 4,1 x 3,6 м, внутрішній простір яких поділено по довжині на дві частини цегляною стінкою. Товщина зовнішніх стін становила до 0,9 м. Розмір плінфи 3,5 – 4 x 17 – 24 x 26 – 30 см. Усі печі заглиблені в ґрунт на 0,7 м, їх конструкції збереглися на висоту 1,2 м. За припущеннями О.В. Шекуна, цей виробничий комплекс, що розташовувався за межами давнього міста, використовувався для будівництва монастирської церкви, про що свідчили знайдені на цьому ж місці шість християнських поховань середини XII ст. Самі ж печі датуються кінцем XII ст. [55, с. 104 – 105; 54, с. 68].

Подальші археологічні дослідження на території чернігівського Подолу надали нові свідчення про розвиток цього виду керамічного ремесла. У 1994 р. на території приватної садиби по вул. Г. Успенського, 23, що розташована біля підніжжя Болдиної гори, в 60-ти метрах на схід від Іллінської церкви (територія у давнину належала Богородичному монастирю), розкопано плінфовипалювальну піч. Пам'ятка впущена у схил правого корінного берега Десни на рівні першої надзаплавної тераси біля гирла глибокого яру. Таке розташування забезпечувало необхідний для нормальної роботи постійний рух повітря. Що стосується глини та води, необхідних у цегляному виробництві, то їх поруч було достатньо. Піч мала форму кола, діаметром 4,8 – 5,0 м. Довжина споруди разом із гирлом складала 6,4 м. Внутрішній її простір по ширині поділено шістьма цегляними стінками – “козлами” товщиною 0,42 – 0,48 м, які, у свою чергу, прорізані двома топочними каналами, шириною 0,5 – 0,6 м. Над лівою топкою збереглася арка другого “козла”, що вказує на існування арки і над іншими “козлами”, що збереглися на висоту від 0,2 до 0,85 м. Піч складена з сирцевої плінфи розміром 4 x 27 – 28 x 20 см на глиняному розчині. На підставі отриманого археологічного матеріалу В. Я. Руденок та Т. Г. Новик датують пам'ятку серединою XII ст. [41; 43].

Наступний польовий сезон подарував археологам підтвердження тези про існування цілого виробничого комплексу з кількох печей. На захід від першої була зафіксована друга піч подібної конструкції. На жаль, провести повномасштабні роботи було неможливо, і об'єкт залишився частково дослідженим. На думку В.Я. Руденка, між двома зафіксованими могла існувати ще одна піч [42, с. 38].

Відкриття цих комплексів печей, що досліджувалися у 1951 р., 1984 р. та 1994 – 1995 рр., свідчить про те, що на південно-західній території Чернігівського Подолу в XI – XII ст. розташовувалися плінфовипалювальні центри, з яких цегла-плінфа поступала на будівництво місцевих храмів.

Окремо зазначимо, що дослідження на території Троїцько-Іллінського комплексу археологічною експедицією Чернігівського Національного архітектурно-історичного заповідника (далі ЧНАІЗ) дозволяють поповнювати фонди керамічними матеріалами, що демонструється в експозиції. Потрібно зупинитися на найцікавіших, які підтверджують дату заснування печерного монастиря. Так, у польовому сезоні 1995 р. були знайдені фрагменти амфор (ЧНАІЗ-169, 153, 32, 26), які, за визначенням В.В. Булгакова, синхронні нижній даті утворення Антонієвих печер, вказаній писемними джерелами. Аналіз речового складу керамічної маси (петрографічна характеристика) у зіставленні з морфологічними та іншими ідентифікуючими показниками засвідчив, що серед амфор були ті, які можна бути віднесені до посуду константинопольського (ЧНАІЗ 169) та трапезундського (ЧНАІЗ – 26, 32, 153) виробництв. Прочитаний В.В. Булгаковим фрагмент графіті “Миколай князь” (ЧНАІЗ – 169) в середній частині плічок фрагменту свідчить про князівський

дар Святослава Ярославича Антонію Печерському посуду з маслиновим маслом або вином, необхідним для проведення літургії [9, с. 4].

Активне будівництво в охоронних зонах Чернігова, зокрема на території літописного Передгороддя, дозволило зібрати чималу колекцію кераміки, серед якої особливий інтерес привертають клейма на денцях гончарних посудин. А. Л. Казаков розглянув 1074 денця, що знайдені при розкопках 1986 – 1990 рр. в культурних шарах та будівлях XII – XIII ст., з яких 401 мали клейма (38,3 %). Найбільш поширеними клеймами були зображення одинарного кола та два концентричних, вписані одне в одного. А.Л. Казаков, провівши систематизацію та класифікацію за їх зовнішніми ознаками, зробив висновок, що 40 % посуду в Чернігові мало таврування, як знак майстра, що входив “до складу якогось виробничого об’єднання, на зразок західноєвропейського цеху” [25, с. 350 – 351]. Оскільки немає виявлених виробничих комплексів, що підтверджували б виготовлення кераміки безпосередньо в місті, ця теза може свідчити про те, що серед ремісників Чернігова були і гончарі, які займалися виготовленням тільки посуду.

Уявлення про спеціалізацію давньоруського села базується на результатах, отриманих завдяки багаторічним розкопкам (1987 – 1998 рр.) у межиріччі Десни та Дніпра на поселенні біля с. Автуничі Городнянського р-ну Чернігівської обл. Найбільш масовою категорією знахідок став керамічний матеріал. За всі сезони розкопок до колекції було відібрано близько 36 тис. в основному профільованих фрагментів, і ще приблизно 97 тис. фрагментів стінок. Разом ця цифра складає 133 тис. фрагментів кераміки [35, с. 37]. Це дало можливість встановити різноманітний асортимент глиняних виробів: горшки, миски, кринки, амфорки київського типу, світильник, сковороди, накривки, брязкало, сопло, навершя до руків’я канчука та жіноча фігурка, прясла тощо [34, с. 49]. Крім того, О.П. Моця та А.П. Томашевський вирахували середню вагу горщика, що склала 1,3 кг. Загальна вага кераміки, знайденої на селищі, становила приблизно 2,4 тони, що відповідає приблизно 2 тис. посудин [35, с. 38].

Сировинний потенціал на поселенні підтверджують близько 20 досліджених глиняних кар’єрів, об’ємом від 3,5 куб. м до понад 100 куб. м, та глиняники для відмулення глини, досліджених на поселенні в різні роки [17; 18]. В. П. Коваленко та О. П. Моця серед досліджених споруд виділили житло-майстерню XI ст. (будівля № 48) та майстерню XII ст. (будівля № 74) автуницьких гончарів [28].

Що стосується гончарних горнів, то їх на поселенні Автуничі досліджено дев’ять, більшість із яких опубліковано [17; 29]. Давньоруські горни Автуницького поселення за з традицією були поставлені на материковому ґрунті. Ретельне вивчення деталей горнів дозволило дослідникам прослідкувати процес їх закладання та особливості спорудження розсікачів (“козлів”) і неодноразові їх ремонти. Горни № 3 – 5 датуються XI ст., а горни № 1, 2, 6, 7, 8 та 9 – першою половиною – серединою XII ст. Враховуючи, що один горн здатний витримати до 50 випалювальних циклів, то всі знайдені на селищі горщики (більш 2 тис.), на думку О. П. Моці та А.П. Томашевського, могли бути випаленими під час 40 випалів-завантажень одного горна [35, с. 39 – 40]. Загалом, можна вважати, що проведені розкопки сільського поселення Автуничі не тільки окреслили його спеціалізацію, а й дали можливість говорити про центр гончарного виробництва на території Чернігівського Полісся, який за своїми ознаками не відрізняється від аналогічних виробництв у Вишгороді, Белгороді та інших містах Русі.

Ще один такий центр, розташований у межиріччі Десни та Дніпра, виявлений О. В. Шекуном у 1988 р. Під час археологічних розвідок біля

с. Грабів Ріпкинського р-ну, ним виявлено вже на відомому поселенні в урочищі Курганки на східній околиці села залишки гончарних горнів із розвалами горшків XI – XII ст., уламки плінфи без слідів розчину і поливні плитки долівки. За етнографічними даними, у цьому ж селі гончарне виробництво мало місце й у пізньому середньовіччі. На сучасному етапі добре відома грабівська кераміка та особливо вогнетривка цегла [53, с. 6 – 7].

На цьому ж етапі було продовжено дослідження літописного Любеча у зв'язку з необхідністю охоронних досліджень на території відкритого посаду на південний захід від окольного міста. Чернігово-Сіверською археологічною експедицією під керівництвом А. Л. Казакова протягом 1989 – 1990 рр. було досліджено 2300 кв.м. Розкопки дозволили відтворити схему житлової забудови, яка в IX – на початку XI ст. була розміщена ближче до краю тераси. Загалом було досліджено 49 будівель кінця IX – першої половини XIII ст., як житлового, так і господарчого призначення. Серед господарчих споруд виділяється гончарний горн X ст., конструкція якого аналогічна горнам у Вщижі і на Донецькому городищі. Це ще раз підтвердило існування гончарного центру в цьому регіоні.

Завдяки археологічним дослідженням на території Новгород-Сіверського Полісся вдалося окреслити територію ще одного гончарного центра доби Київської Русі. На початку 80-х рр. XX ст. до відділу охорони та вивчення археологічних пам'яток ЧІМ від директора Мезинського краєзнавчого музею В. Є. Куриленка надійшло повідомлення про зруйнований ярм гончарний горн, у якому були слабо випалені горшки та сковорідка XI ст. Горн, відкритий В. Є. Куриленком на території Хатинського городища в урочищі Городок біля с. Радичева Коропського району, був обстежений О.В. Шекуном у 1983 р. [52, с. 8]. У 1991 р. Радичевський загін Чернігово-Сіверської експедиції Археологічного Центру Лівобережжя під керівництвом А.Л. Казакова дослідив на території посаду городища ще три двокамерні горни, два з яких датуються X ст., один XII ст. [26, с. 7, 22 – 23] Це свідчить про те, що наявність гончарних глин в цьому регіоні призвело до появи виробничого центру по виготовленню кераміки. Доречно буде згадати, що керамічне виробництво процвітало в цій місцевості в кінці XVIII – першій половині XIX ст. [10, с. 70].

Завдяки роботам археологічних експедицій у 70 – 80-х рр. XX ст. територію Новгород-Сіверського Подесення можна вважати найкраще дослідженою [58, с. 21]. На матеріалах цих експедицій Л.І. Виногородській вдалося виділити ряд хронологічних періодів існування різних типів кераміки з розкопок Новгорода-Сіверського [11; 12]. Крім того, І.Г. Сарачевим вперше було розглянуто кераміку як джерело для уточнення історичних фактів, пов'язаних із подіями другої половини XII ст. на території Новгород-Сіверського Подесення [47; 48].

Завдяки розробленій В. Ф. Генінгом програмі статистичної розробки кераміки з археологічних розкопок [14], Ф.О. Андрощук, С.О. Беляєва, В.М. Якубович, Н.В. Блажевич склали “Електронний каталог колекції” старожитностей Шестовиці за матеріалами досліджень Я.В. Станкевич (1946 р.) та Д.І. Бліфельда (1948, 1956 – 1958 рр.), у якому значне місце займає база даних із керамічних виробів, що зберігаються в наукових фондах Інституту археології НАНУ [1, с. 3 – 14]. У колекції представлена виключно кружальна кераміка. Цілі форми (27 горщиків) походять із розкопок курганного могильника. Крім того, на кераміці зафіксовано відбитки пальців (2 екземпляри) та 17 різноманітних клейм. Найцікавішими виявилися горщик (курган № 20), що містить на дні знак у вигляді тризубця (“пташина лапка”) та горщик з клеймом у вигляді знака Рюриковичів з кургану № 37.

Р.С. Орлов, розглянувши клейма на посуді з Шестовиць та з інших комплексів, прийшов до висновку, що розмір таврованих посудин є мірами податків X ст. [37, с. 170 – 171]. З 1998 р. поновились археологічні дослідження на території Шестовицького археологічного комплексу. Дослідники знову звернулися до вивчення гончарних клейм. О.М. Шумей, розглянувши 153 денця із зображенням клейм, знайдених протягом 1998 – 2001 рр. на території Шестовицького городища та посаду, припускає, що всі вони є знаками майстрів [56, с. 119].

Завдяки проведеним археологічним розкопкам на території Чернігівщини протягом XX ст. вдалося отримати: по-перше – чудовий експозиційний матеріал для музеїв області; по-друге – окреслити гончарні центри по виготовленню кераміки – Автуницький, Грабівський, Любечський, Радичівський; по-третє – визнати Чернігів центром цегляного виробництва XI – XIII ст. на території Північного Лівобережжя. Подальші археологічні дослідження, що проводять експедиції Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (міжнародні Шестовицька, Батуринська та Любецька) та Охоронної служби Інституту археології НАН України на території Чернігівщини зможуть надати нову інформацію про розвиток керамічного виробництва в цьому багатому на природні ресурси регіоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрощук Ф.О. Старожитності Шестовиці. Колекція археологічних матеріалів з наукових фондів Інституту археології НАНУ / Ф.О. Андрощук, С.О. Беляєва, Н.В. Блажевич, В.М. Якубов. – К., 1996. – 32 с.
2. Барановский П. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове / П. Барановский // Памятники искусства разрушенные немецкими захватчиками в СССР. – М. – Л., 1948. – С. 13 – 24.
3. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д.І. Бліфельд. – К., 1977. – 235 с.
4. Бліфельд Д.І. Дослідження у Шестовиці / Д.І. Бліфельд // Археологічні пам'ятки. – К., 1952. – Т. 3. – С. 123 – 131.
5. Богусевич В.А. Раскопки на Черниговском Подоле и в Елецком монастыре / В.А. Богусевич // Науковий архів Інституту археології (далі НА ІА) НАН України. – 1951/10. – 20 с.
6. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция 1947 г. Отчёт / В.А. Богусевич // НА ІА НАН України. – 1947/20. – 28 с.
7. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция ИА АН УССР. Отчёт о раскопках 1953 г. / В.А. Богусевич // НА ІА НАН України. – 1953/6. – 12 с.
8. Богусевич В.А. Раскопки черниговских каменных дворцов XI – XII в. (ЧАЭ 1951) / В.А. Богусевич, Н.В. Холостенко // НА ІА НАНУ. – 1951/10. – 43 с.
9. Булгаков В.В. Заключение о результатах исследования амфорных материалов из Антониевых пещер Троицко-Ильинского монастыря в Чернигове / Руденок В.Я. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Ильинского монастыря в городе Чернигове в 1995 г. / В.Я. Руденок В.Я., Т.Г. Новик, Л.В. Ясновская // НА ІА НАН України. – 1995/32. – 44 с.
10. Васильева М. Черниговские Вишенки как центр постхабанского гончарного производства последней трети XVIII века / М. Васильева // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 4. – С. 68 – 74.
11. Виногородська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського / Л.І. Виногородська // Археологія. – 1988. – № 61. – С. 47 – 57.
12. Виногородська Л.І. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII – XV вв. / Л.І. Виногородська // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 96 – 99.

13. Галятовський І. Ключ розуміння / І. Галятовський. – К.: Наукова думка, 1985. – 356 с.
14. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок / В.Ф. Генинг // СА – М., 1973. – № 1. – С. 114 – 135.
15. Гончаров В.К. Розкопки древнього Любеча / В.К. Гончаров // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 134 – 138.
16. Гончаров В.К. Розкопки древнього Любеча / В.К. Гончаров // НА ІА НАН України. – 1948/25. – 24 с.
17. Готун І.А. Нові дані про споруди Лівобережного села давньоруського часу / І.А. Готун // Археологічні старожитності Подесення 6 Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова (22 – 23 вересня 1995 р., м. Чернігів – Славутич) – Чернігів. – 1995. – С. 32 – 34.
18. Готун І.А. Реконструкція ремісничих і господарських будівель давньоруського поселення Автуничі / І.А. Готун // Археологія. – 1993. – № 4. – С. 59 – 71.
19. Готун І.А. Давньоруське поселення Автуничі: результати останніх сезонів / І.А. Готун, В.П. Коваленко, О.П. Моця, А.В. Петраускас // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна (19 – 20 січня 1995 р., м. Чернігів). – Чернігів, 1995. – С. 25–26.
20. Грязнов М.П. Техника графической реконструкции форм и размеров глиняной посуды по фрагментам / М.П. Грязнов // Советская археология. – 1946. – № 8. – С. 314 – 317.
21. Дневник раскопок Черниговской археологической экспедиции 1952 года. Раскопки Ю.Н. Дмитриева // НА ІА НАН України. – 1952/11. – 42 с.
22. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1959 г. / И.И. Едомаха // НА ІА НАН України. – 1959/20. – 9 с.
23. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. / И.И. Едомаха // НА ІА НАН України. – 1962/65. – 24 с.
24. Едомаха И.И. Археологические материалы, собранные во время разведки в г. Любече 1954 г. / И.И. Едомаха, М.А. Попудренко // Фонди Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського. – Інв. арх. 219. – Кол. оп. 25.
25. Казаков А.Л. Література та культура Полісся / А.Л. Казаков. – Ніжин, 2002. – Вип. 21. – С. 350 – 352.
26. Казаков А.Л. Отчет об исследованиях Радичевского городища в 1991 г. / А.Л. Казаков, И.А. Потапов, Г.А. Олейник // НА ІА НАН України. – 1991/139. – 25 с.
27. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове / [под ред. П. М. Добровольского]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1908. – 45 с.
28. Коваленко В. Жилища гончаров XI – XII вв. на селище Автуничі на Черниговщине / В. Коваленко, А. Моця // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1997. – № 12. – С. 135 – 138.
29. Коваленко В.П. Давньоруське поселення біля с.Автуничі на Чернігівщині / В.П. Коваленко, О.П. Моця // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів, 1992. – С. 7 – 9.
30. Кучера М.П. Кераміка древнього Пліснеська / М.П. Кучера // Археологія. – К., 1961. – Т. XII. – С. 143 – 154.
31. Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 – 1948 рр. / І.І. Ляпушкін // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 285 – 306.
32. Макарова Т.И. Поливная керамика в Древней Руси / Т.И. Макарова. – М., 1972. – 28 с.
33. Макарова Т.И. Поливная керамика Любеча / Т.И. Макарова // Советская археология. – М., 1965. – № 4 – С. 231 – 236.
34. Південноруське село IX – XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) / О.П. Моця, Р.С. Орлов, В.П. Коваленко, А.О. Козловський, О.В. Пархоменко, О.В. Потапов, П.С. Покас. – К., 1997. – 180 с.
35. Моця О.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі / О.П. Моця, А.П. Томашевський // Археометрія. – 1997. – № 1. – С. 28 – 42.

36. НА ІА НАН України, Ф. 12, спр. 20, 11 арк.
37. Орлов Р.С. Правда Руська і керамічне виробництво XI – XII ст. / Р.С. Орлов // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 165 – 173.
38. Петрашенко В. Хронологія та походження середньодніпровської кружальної кераміки VIII – XI ст. / В. Петрашенко // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст.: Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 17 – 20 липня 2003 р.) – Чернігів, 2003. – С. 128 – 132.
39. Равдина Т.В. Надпись на корчаге из Пинска / Т.В. Равдина // КСИИМК. – 1957. – Вып. 70. – С. 45 – 52.
40. Розенфельдт Р.Л. Заметки о древнерусском керамическом производстве // КСИА. – 1959. – Вып. 87. – С. 108 – 111.
41. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Нова плінфовипалювальна піч з Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 81 – 83.
42. Руденок В.Я. Давньоруські цегельні у Чернігові // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Зб. наук. праць. Матеріали п'ятої науково-практичної конференції (18 – 19 травня 2006 р.) – Глухів, 2006. – С. 37 – 38.
43. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Дослідження плінфовипалювальної печі у Чернігові в 1994 році // Археологічні дослідження в Україні 1994 року – К., 1997. – С. 137 – 138.
44. Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури (далі РА ПМК) РАН, ф. 1, спр. 39, 13 арк.
45. Рыбаков Б.А. Надпись киевского гончара XI в. // КСИИМК – 1946. – Вып. 12. – С. 34 – 57.
46. Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. – М., 1916. – 102 с.
47. Сарачев И.Г. Возможности использования керамики для уточнения исторических фактов (на материале одного поселения Новгород-Северского Подесенья) // Деснинские древности. – Брянск, 1995. – С. 72 – 74.
48. Сарачев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула, 2000. – С. 225 – 242.
49. Станкевич Я.В. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1946 год // НА ІА НАН України. – 1946/20. – 11 с.
50. Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА – М., 1962. – Вып. 87. – С. 15 – 28.
51. Станкевич Я.В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // Археологічні пам'ятки. – К., 1949. – Т. 1. – С. 50 – 57.
52. Шекун А.В. Археологические исследования на Черниговщине в 1983 г. // НА ІА НАН України. – 1983/170. – 24 с.
53. Шекун А.В. Археологические разведки на территории Черниговщины в 1988 г. // НА ІА НАН України. – 1988/186. – 22 с.
54. Шекун А.В. Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове // КСИА АН СССР. – М., 1989. – № 198. – С. 64 – 71.
55. Шекун О.В. Новий плінфовипалювальний комплекс кінця XII століття в Чернігові // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.). Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 104 – 105.
56. Шумей О. Гончарні клейма з розкопок 1998 – 2001 рр. у Шестовиці // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів, 2003. – С. 118 – 119.
57. Ясновська Л.В. Археологічні дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини у 40 – 60-х рр. XX ст. // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 37 – 48.
58. Ясновська Л.В. Давньоруські старожитності Новгород-Сіверського Подесення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 9 – 26.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ясновська Людмила Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Наукові інтереси: історія вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини, історіографія вітчизняної археології.